

UMDE DİNİ TETKİKLER DERGİSİ

UMDE JOURNAL OF RELIGIOUS INQUIRIES

Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 1 (Temmuz/July 2022): 062-080

Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin Amirali: Hüsameddin Lü'lü

Admiral of Saladin: Husam Ad-Din Lu'lu

Nadir Karakuş

Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Ana Bilim Dalı
Associate Professor, Hitit University, Faculty of Divinity, Department of Islamic History
Corum, Türkiye

nadirkarakus@hitit.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-1508-9752>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İşlem Süreci / Article Processing

Geliş Tarihi / Date Received: 20 Mayıs/May 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 22 Temmuz/July 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Temmuz/July 2022

Atıf / Citation

Karakuş, Nadir. "Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin Amirali: Hüsameddin Lü'lü". *UMDE Dini Tetkikler Dergisi* 5/1 (Temmuz/July 2022), 062-080. <https://doi.org/10.54122/umde.1117252>

İntihal / Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. / This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Nadir Karakuş).

Yayıncı / Published by

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi/ Nevşehir Hacı Bektas Veli University

Lisans Bilgisi / Lisence Information

Bu makale Creative Commons Atıf-Gayri Ticari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC 4.0) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Öz

Tarihin yetiştirdiği büyük şahsiyetler, aynı zamanda çevrelerindeki yetenekli idareci, kumandan ve bilim insanları ile de başarıyı elde edip isimlerini ölümsüzleştirmişlerdir. 1187’de Kudüs’ü Haçlılardan geri alarak Orta Çağ’ın en büyük liderlerinden birisi olarak Doğu ve Batı’da haklı bir üne kavuşan Selâhaddîn Eyyûbî de bu liderlerden birisidir. Kazandığı zaferleri ve gerçekleştirdiği önemli işleri etrafındaki dirayetli ve sadık adamları ile elde eden Selâhaddîn’in başarılarını burada da aramak gerekir. Yahudi ve Hıristiyan hekimleri yanında ihtidâ eden kumandanları, onun başarılarına büyük katkı sağlamışlardır. Selâhaddîn’in Ermeni asıllı olan amirali Hüsameddin Lü’lü de bunların en seçkinlerindedir. Selâhaddîn’in denizlerde gözü kulağı olan bu yetenekli amiral, onun için oldukça önem arz eden Akkâ müdafaası esnasında şehre getirdiği hayati değeri haiz erzak ve malzemelerle Haçlıların bu şehri uzun süre ele geçirememelerinin aktörlerinden birisi olmuştur. Mısır’ın sosyal hayatı için de oldukça önemli işler yapan Selâhaddîn’in amirali, cömertliği ve yaptırdığı sosyal tesisler ile kendisinden bahsettirmiş, unutulmazlar arasına girmeyi başarmıştır. Onun en büyük başarılarından birisi de Selâhaddîn’in Mısır’da olmadığı bir zamanda Kızıldeniz’e inerek yaptıkları portatif gemilerle, Mekke ve Medine’yi de tehdit eden Haçlıları cezalandırıp kutsal mekânların güvenliğini sağlaması olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Hüsameddin, Selâhaddîn, Donanma, Gemi, Haçlılar.

Abstract

The great personalities of history have also achieved success with the talented administrators, commanders and scientists around them and immortalized their names. Saladdin Ayyubi, who gained a rightful reputation in the East and West as one of the greatest leaders of the Middle Ages by taking back Jerusalem from the Crusaders in 1187, is one of these leaders. It is necessary to look for the successes of Saladin, who realized his victories and important works with his astute and loyal men around him. Along with Jewish and Christian physicians, his converting commanders contributed greatly to his success. Husam ad-Din Lu’lu, who is of Armenian origin, is one of them. This talented admiral, who was Saladin’s eyes and ears on the seas, was one of the actors of the Crusaders’ failure to capture this place for a long time, with the vital supplies and materials he brought to the city during the defense of Akkâ, which was very important for Saladin. The admiral of Saladin, who also did very important works for the social life of Egypt, made a name for himself with his generosity and the social facilities he had built, and succeeded in becoming one of the unforgettable. One of his greatest achievements was to punish the Crusaders who threatened Mecca and Madina with the portable ships they built by landing in the Red Sea when Saladin was not in Egypt and ensuring the safety of the holy places.

Keywords: History of Islam, Husam ad-Din, Saladin, Navy, Ship, Crusaders.

Giriş

Selâhaddîn-i Eyyûbî (1171-1193), Orta Çağ İslâm dünyasında olduğu kadar Batı’da da kendisinden en çok bahsedilen kişilerden birisi olmuş, övgü dolu cümlelerin muhatabı haline gelmiştir. Fransız tarihçi Champdor, onu “İslâm’ın en saf kahramanı” olarak nitelendirirken hiç de haksız değildir.¹ İskoçyalı tarihî roman yazarı ve şairi Sir Walter Scott (öl. 1832), kaleme aldığı “*The Talisman*” adlı eserinde Selâhaddîn’in insanî meziyetlerini göklere çıkarırken, kendi kralı Arslan Yürekli Richard’ı eleştirmekten çekinmez.² Batılıların “*Saladin*” diyerek göklere çıkardıkları bu büyük hükümdar, onlar tarafında efsane olarak nitelendirilmiş ve

¹ Albert Champdor, *Saladin - Le plus pur Heros de l’Islam* (Paris: Editions Albin Michel, 1956), 15-356.

² Bk. Sir Walter Scott, *The Talisman* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2009), 8-288.

Doğu'nun en sıcak yüzü olarak takdim edilmiştir.³ İtalyanların en büyük şairleri ve dillerinin yaratıcısı saydıkları Dante Alighieri (öl. 1321) ise *"İlâhi Komedya"* adlı eserinde Selâhaddîn'e de yer vererek onu, Araf'ta tek başına beklerken tasvir etmiştir.⁴ Selâhaddîn'i Endülüs'ten kutsal topraklara hacetmek için gelen Valensiyalı ünlü Arap seyyah İbn Cübeyr (öl. 1217) de methetmiş ve atının eyerinin onun tahtı olduğunu, dur durak bilmediğini söylemiştir.⁵ Bu yüce hükümdar, Memlük tarihçileri tarafından da unutulmamış ve kendisine *"el-Melikü'n-Nâsır"* gibi unvanlar verilerek göklere çıkarılmıştır.⁶

Selâhaddîn, bu büyük başarısını, kendi efsane kişiliğine borçlu olduğu gibi çevresindeki kumandanlarına ve âlimlerine de dayanarak elde etmiştir. Zira sosyal ve siyasal başarılar bir ekip işidir. Tarih, bu ekibini kuran liderlerin başarılarıyla, kuramayanların da hezimetleriyle doludur. Başarılı bir ekip kuran Selâhaddîn'in kurduğu bu ekip arasında kendisine kumandanlık, üstâdüddârlık⁷ yapan Bahâeddin Karakuş el-Esedî, aynı zamanda Sultan'a mühendis olarak da hizmette bulunmuştur. 572/1176-1177de Selâhaddîn'e arazi ölçümü ve iktâların taksimi işinde yardımcı olan Bahâeddin, 569/1173-1174'de Mukattam Tepesi üzerinde, daha sonra Memlüklere (1250-1517) ve Osmanlılara da hizmet verecek olan Kal'atü'l-Cebel'in inşa görevini de üstlenmiştir.⁸ Diğer yandan Selâhaddîn'in büyük zaferler kazanmasında etkin rol oynayan Begteginlilerin son hükümdarı Muzafferüddin Kökböri (1190-1233),⁹ *"en-Nûriyye"* birliklerinin kumandanı İzzeddin Cürdîk ve Bedreddin Duldurum el-Yarûkî,¹⁰ Yusuf b. Zeyneddin gibi efsane kumandanları vardır.¹¹ Etrafındaki yakın adamlarına oldukça değer veren Selâhaddîn, veziri, Dîvân-ı İnşâ başkanı, edip ve şair Kadı

³ John Man, *Saladin: The Life, the Legend and the Islamic Empire* (London: Corgi Books 2016), 10-375; Tariq Ali, *The Book of Saladin* (London: Verso, 1998), 5-385; Hamilton A. R. Gibb, *The Life of Saladin* (London: Oxford University Press, 1973); 10-73.

⁴ Dante, *İlâhi Komedya: Cehennem, Araf, Cennet*, çev. Feridun Timur (Ankara: Maarif Vekâleti, 1955), 2/85.

⁵ Bkz. İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler (İstanbul: Selenge Yayınları, 2003), 219

⁶ İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-Enâm fi Târihi'l-İslâm*, thk. Semîr Tabbâre (Beirut: y. y., 1999), 42, 54, 65, 77, 86, 124.

⁷ Bazı Müslüman devletlerde sarayın ve sultan emlakının idaresinden sorumlu görevliye verilen addır. Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal* (Ankara: TTK Yayınları, 1941), 59, 78, 80, 338, 339; Fatih Yahya Ayaz, *Türk Memlüklük Döneminde Saray Ağalığı Üstâdüddârlık (1250-1382)* (İstanbul: MÜİF Yayınları, 2008).

⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, thk. İhsan Abbas (Beirut: Dâru Sadr, 1900-1904), 4/91; Makrizî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitât ve'l-Asâr* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418), 3/199, 352; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûk Mısır ve'l-Kahire*, nşr: M. Hüseyin Şemseddin, (Beirut: Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1992), 2/223; 6/54, 89; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl vd (Kahire: el-Matbaatu'l-Emîriyye, 1377/1957), 2/53; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, thk. Ferîd Abdülazîz el-Cündî (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990), 4/266.

⁹ İmâdüddin Kâtib İsfahanî, *Berku's-Şâmî*, thk. Fâlih Hüseyin (Amman: Müessesetü Abdülhamid Şevmân, 1987), 5/23, 77; İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîre fi Zikri Ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*, (b. y., y. y., ts.), 1/31-33; Makrizî, *es-Sülûk li Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997), 1/203, 368; Ebû Şâme, *er-Ravzateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn*, thk. İbrahim ez-Zeybek, (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997), 3/113, 246, 276.

¹⁰ İbn Şeddâd, *en-Nevâdirü's-Sultâniyye fi Mehâsini'l-Yûsufiyye*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl (Kahire: Müessesetü'l-Hendâvî, 1994), 104, 223, 344.

¹¹ İbn Vâsıl, *Müferric*, 2/22; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaûd (b. y., Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 22/288; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/114; İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hatîre*, 1/31, 35; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer* (Kahire: Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Mısriyye, ts.), 3/44.

Fâdıl'a özel bir yer vermiştir. Bu sebepten dolayı, Selâhaddîn'in ele geçirdiği ülkeleri kılıcıyla değil Kadı Fadıl'ın kalemi ile fethettiğini söylemesi, uzun süre hafızalarda yer edinecektir.¹² Hadis âlimi Ebû Tâhir Sadrüddîn Ahmed es-Silefî (öl. 1180) ise ona disiplinli olmayı ve âlimlere saygı duymayı öğretmiştir.¹³ Hocası, Selâhaddîn bir ders esnasında kardeşi el-Âdil ile sohbetle dalınca, kibarca müdahalede bulunarak hadis okunurken konuşulmayacağını hatırlatmış ve ona unutamayacağı bir ders vermiştir.¹⁴

Selâhaddîn'in bu yıldızlar geçidi gibi olan yakın çevresi arasında ihtidâ eden ve kendisine oldukça güvendiği kimseler de vardır. Hatta kendisi bir Yahudi olan ilâhiyatçı, filozof ve tabip İbn Meymûn'a (öl. 1204) kendisinin ve oğlu el-Melikü'l-Efdal Ali'nin sağlığını dahi emanet etmiştir.¹⁵ Dımaşk'taki başhekimisi aslen Hıristiyan olan İbnü'l-Mitrân ise aynı zamanda ihtidâ ederek, Selâhaddîn devrinde (1175-1193) önemli bir konuma yükselmiştir.¹⁶ Her dinden ve milletten yetenekli ve sadık adamları safında bulunduran Selâhaddîn, bu özelliği ile de 1187'de Hittîn Savaşı'nda Haçlı ordularını mağlup etmiş ve hemen akabinde de Kudüs'ü ele geçirmiştir.¹⁷ Selâhaddîn'in tıpkı Kadı Fadıl gibi Fatımîlerden saflarına kattığı bir başka önemli isim de Hüsameddin Lü'lü isimli amiralidir. Bu dönemde Eyyûbîlerin donanma kumandanlarına "*Mütevellî el-Ustûl*" ismini verdiklerini de bu arada hatırlatmamız gerekir.¹⁸ Onun Mısır'da rayına oturttuğu donanma teşkilatı ve komuta yetenekleri, Selâhaddîn'e önemli avantajlar kazandırmış ve Haçlılar karşısında tutunmasının en önemli nedenleri arasında sayılmıştır. Bu makalemizin amacı ise Selâhaddîn döneminin, birlikte uyumla hareket eden birçok milletten ve dinden oluşan idârî yapısının, kendisine ve İslâm âlemine hangi artıları kazandırdığını Hüsameddin Lü'lü üzerinden ortaya koymak olacaktır.

¹² İbn Vâsıl, *Müferric*, 1/200; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Tevârîhi'l-A'yân*, thk. Muhammed Berekât vd. (Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013), 22/83.

¹³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 21/17, 28; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr (b.y., Dâru'l-Fikr, ts.), 5/2285; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3/251; Makrizî, *Hitât*, 3/406; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, 6/127; İbn Vâsıl, *Müferric*, 2/56.

¹⁴ İbn Nukta, *et-Taşyîd li-Ma'rîfeti Ruvâti's-Sünen ve'l-Esânîd*, nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrut: y. y., 1408/1988), 179.

¹⁵ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubbâ*, thk. Nizâr Rızâ (Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-Hayât, 1965), 582-583; M. Ullmann, *Die Medizin in Islam* (Leiden: E. J. Brill, 1970), 167-169; Henry S. Gehman, "Maimonides and Islam", *The Moslem World*, 25/4 (1935), 375-386.

¹⁶ Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, 3/224; 4/293; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zaman*, 21/390; Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Târîhi*, çev. Ö. Rıza Doğrul (Ankara: TTK Yayınları, 1950), 2/449.

¹⁷ Stanley Lane-Pool, *Saladin and the Fall of the Jerusalem* (London: Independently Published, 1898), 197-217; Thomas F. Madden, *The Concise History the Crusades* (New York: Rowman & Littlefield, 2014), 61-71.

¹⁸ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, 3/65.

1. Yetişmesi ve Kiřilięi

Selâhaddîn'in amirali Hüsameddin Lü'lü, daha önce Mısır'a da hâkim olan Fatımîler (969-1171) zamanında hâciblik görevi yapan¹⁹ Ermeni asıllı bir mühtedi idi.²⁰ Fâtımîler Arap asıllı olmalarına rağmen idarelerinde Ermenilere oldukça fazla yer vermişler ve vezirlikten kumandanlığa kadar onlara görevler tevdi etmişlerdi. Ermeni asıllı vezir Bedrû'l-Cemâlî (öl. 1094), Fatımî Halifesi Müstansır-Billâh döneminde (1036-1094), devleti yıkılmanın eşiğinden kurtardığı gibi Alparslan'ın meşhur kumandanı, Kudüs fatihi Atsız'ı (1071-1079) Mısır önlerinde durdurmayı başarmıştı.²¹ Daha sonra Ermeni vezir olarak onun oğlu Efdal (öl. 1221), Fâtımî halifeleri Müsta'li-Billâh (1094-1101) ile Âmir-Biahkâmillâh'a (1101-1130) hizmette bulunmuştu.²² Daha sonraki halifelerden Hâfız-Lidînillâh (1132-1149), Ermeni Behram'ı geniş yetkilerle vezir yaparak ona, "seyfü'l-İslâm, tâcü'l-hilâfe" gibi oldukça tumturaklı unvanlar bahşetmişti. Bu geniş yetkileri suistimal eden Behram da Ermenistan ve Tel Bâşir'den ırkdaşlarını getirterek Mısır'da Ermeni nüfusun artmasını sağlamıştı.²³

Selâhaddîn'in amirali de muhtemelen Mısır'ın bu Ermeni geçmişi ile bölgeye gelmiş ve burada Müslüman olmuş bir kimseydi. Yine Fatımîlerin donanma ile ilgili oluşturmuş oldukları Dîvânü'l-amâir'de²⁴ de görev yapmıştı. Daha sonra da Selâhaddîn'in 1171'de Mısır'a tamamen hâkim olmasıyla bu birikimini Eyyûbîlere sunmuştu. Fâtımîlerden Eyyûbîlere uzanan devlet tecrübesi ile de Ermeni mühtedimiz, Selâhaddîn'in kurduğu ve başına kardeşi el-Âdil'i atadığı Dîvânü'l-üstûl'de²⁵ görev almıştı. Hüsameddin Lü'lü, Selâhaddîn için oldukça önemli hizmetler yaptığı için olsa gerek Hüsâmeddin isminden ziyade "inci tanesi" anlamına gelen "Lü'lü" lakabı ile tanınmıştı.²⁶

Daha önce Fatımî ordusunda da görev yaptığını zikrettiğimiz Hüsameddin, Selâhaddîn 1171'de Mısır'a hâkim olduktan sonra onun emri altına girmiş ve donanmanın başına

¹⁹ İsfahânî, *el-Berku'ş-Şâmî*, 5/69-70; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü Mübtede' ve'l-Haber fi Tarihi'l-Arab ve'l-Berber ve Âsirihi min Zevi'ş-Şe'ni'l-Ekber*, thk. Halil Şahâde (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1985), 5/349, 360; Makrizî, *Hitât*, 3/147, 156; İbn Vâsil, *Müferric*, 2/128, 312; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 21/285; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, 3/134.

²⁰ Makrizî, *Hitât*, 3/156; T. M. P. Duggan, "Dirty Wars, The World is a Battlefield", *Journal of Book Notices, Reviews and Translations*, ed. J. Scahill (London: Libri, 2016), 2/107-132.

²¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Tarih*, tsh. Muhammed Yusuf ed-Dekkâk (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987), 8/412; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 19/322-323; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, çev. Ali Sevim (Ankara: TTK Yayınları, 2006), 25; İbn Haldun, *İber*, 4/82-83; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, 5/101; Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Kumandanları, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur* (Ankara: TTK Yayınları, 1990), 41; Ali Sevim, *Suriye-Filistin Selçukluları Tarihi* (Ankara: TTK Yayınları, 1989), 40-41.

²² İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*, nşr. Fuat Sezgin (Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1408/1988), 11/209-212.

²³ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ fi Sinaati'l-İnşâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 8/263; 15/52; İbn Vâsil, *Müferric*, 2/26; 3/11; Ebü'l-Fidâ, *Muhtasar*, Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 20/402-403; Makrizî, *İttiazu'l-Hunefâ bi Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyîn el-Hulefâ*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl (Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li Şuûni'l-İslâmiyye, ts.) 4/344.

²⁴ Bk. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 20/495; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, 3/569; 15/130; Makrizî, *Hitât*, 2/354, 408, 422-423.

²⁵ Makrizî, *Hitât*, 3/399; Makrizî, *Sülûk*, 1/221.

²⁶ İsfahânî, *el-Berku'ş-Şâmî*, 5/69-70; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28/397; İbn Haldun, *İber*, 5/360; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 21/285.

getirilmişti. Oldukça cömert olduğuna şahit olduğumuz Amiral Hüsameddin, günlük 12.000 somun ekmeği fakirlere dağıtarak yardımseverliğini gösterirdi. Onun bu hayırseverliği Ramazan ayı geldiğinde farklı bir boyuta bürünürdü. Bu kutsal ayda üç gemiye yüklediği erzakı erkekler, kadınlar ve nihayet çocukların takip ettiği fukara grubuna dağıtan Hüsameddin, Mısır halkı tarafından da oldukça sevilirdi. Bir donanma kumandanı ancak böyle yardımda bulunur dercesine, 21 zira²⁷ uzunluğundaki gemilerine doldurduğu yardımları muhtaçlara dağıtan Selâhaddîn'in amirali, "Şark'ın En Sevgili Sultanı" tarafından da sevilir ve takdir edilirdi. Hüsameddin Lü'lü'nün yaptığı yardımlar dışında Kahire'de bazı kurumlar da inşâ ettiğini görüyoruz. O, Kahire'de Dâru's-Sinânî'nin bitişiğine Lü'lü Hamamı olarak bilinen bir hamam yaptırarak ismini ölümsüzleştirmişti.²⁸ Ancak Selâhaddîn'in amiralinin ismini ölümsüzleştireceği başka olaylar da vardı ve bu olaylar tarihin akışını değiştirecek mahiyette idi.

2. Haremeyn'in Kurtarıcısı

Haçlı seferleri, Antakya Prinkepsi Tancred (öl. 1112),²⁹ Nureddin Zengî'nin (1146-1174) Halep Hapishanesi'ne atarak kendisinden kurtulduğu Urfa Kontu II. Joscelin de Courtenay (öl. 1159)³⁰ gibi acımasız Haçlı liderlerinin vahşet ve katliamlarına sahne olmuştu. Nureddin'in 1160 yılında Halep hapishanesine attığı bir başka acımasız Haçlı lordu da Antakya Prinkepsi Renaud de Châtillon idi.³¹ Yaklaşık on altı yıl Halep zindanında kalan Renaud, 1174'te Suriye'nin gerçek efendisi Nureddin'in vefatından sonra serbest bırakılmıştı. Mısır'daki Selâhaddîn, bu sırada önce Dımaşk'a hâkim olmuş daha sonra Halep önlerine gelince Nureddin'in oğlu es-Salih İsmail ve beraberindeki nâibi Gümüştengin tarafından şehre alınmamıştı. Bununla da kalmayan Halep'teki Müslümanlar Frankların kendilerine verdikleri destek karşılığı, Renaud'u serbest bırakmak gibi bir hata işlemişlerdi.³²

²⁷ Metrik sisteme geçilmeden önce kullanılan ve arşın olarak da bilinen bir uzunluk ölçüsü.

²⁸ Makrizî, *Hıtât*, 3/156.

²⁹ Bk. Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitane, History of the Journey to Jerusalem*, çev. Susan B. Edgington (Oxford: Clarendon Press, 2007), 1/144 vd.; William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, çev. Emily Atwater Babcock-A. C. Krey, (New York: Columbia University Press, 1943), 1/236 vd.; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesî (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, (Ankara: TTK Basımevi, 2000), 188 vd.; Robert L. Nicholson, *Tancred: A Study of His Career and Work in Their Relation to the First Crusade and the Establishment of the Latin States in Syria and Palestine* (Chicago: University of Chicago Press, 1940).

³⁰ Bk. İbnü'l-Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl, I. Ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*, çev. Onur Özatağ (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), 177; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb fî Târîhi Haleb* (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996), 1/335; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 9/369; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, 1/246; İbn Vâsıl, *Müferric*, 1/123; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 27/143; Claude Cahen, *La Syrie du Nord a l'Epoque des Croisades et la Principaute Franque d'Antioche* (Paris: Geuthner, 1940), 390 vd.

³¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 30/316-317; William of Tyre, *A History of Deeds*, 2/284; Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, 332-333; Thomas Asbridge, *Haçlı Seferleri*, çev. Ekin Duru (İstanbul: Say Yayınları, 2014), 267; Nadir Karakuş, *Nureddin Zengî* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2021), 80.

³² Ebû Şâme, *Ravzateyn*, 2/400; William of Tyre, *A History of Deeds*, 2/414; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret İşıltan (Ankara: TTK Basımevi, 1986), 2/341; Carole Hillenbrand, "The Imprisonment of Reynald of Châtillon", *Texts, Documents and Artefacts: Islamic Studies in Honour of D. S. Richards*, ed. Chase F. Robinson (Leiden: Brill, 2003), 79-101.

Bundan sonra yaptığı bir evlilikle kendisini Maverâ-i Ürdün senyörü bulan Renaud de Châtillon, Suriye-Mısır ticaret yolunun ortasındaki muhkem Kerek Kalesi'nde üslenerek kervanlara zarar verip onları yağmalamaya başlamıştı.³³ Arapça'yı çok iyi konuştuğu söylenen Renaud³⁴, bundan sonra saldırganlığının yeni bir evresine geçmiş ve çılgınca bir arzuyla Kızıldeniz seferine çıkmaya karar vermişti.³⁵ Gayesine ulaşmak isteyen Renaud, Hicaz'a giden hac yolunu tutmak amacı ile 578/1182-3'te beş gemilik bir filo kurduymuştu.³⁶ Bu portatif gemileri, parçalar halinde Kızıldeniz'e develerin sırtında, çöl kumlarını aşarak bedevîlere taşıtmış³⁷, daha sonra da Eyle (Akabe) Körfezi'nde³⁸ monte ederek, yola çıkarmıştı.³⁹

Bugün Ürdün'ün denizle bağlantısını sağlayan tek merkez olarak karşımıza çıkan Akabe Körfezi, Franklar tarafından Alia veya Elyn şeklinde adlandırılır. Dağlardan körfeze doğru açılan geçit, Akabetü'l-Eyle olarak bilinirken sonraları Akabe olarak kısaltılmış ve şehrin de adı olmuştur.⁴⁰ Burası, 1115 yılında Kudüs Krallığı'nın hâkimiyetine girmiş, Kral I. Baudouin (1100-1118), önce Şevbek dolaylarında "Kral Dağı" anlamına gelen "*Crac de Montreal*" isminde bir kale yaptırmış, daha sonra da Akabe şehrini işgal ederek, burada bir iç kale inşa edip tahkim etmişti.⁴¹ Daha sonra da aynı bölgede yer alan Firavun Adası'nda bir kale inşa ettiren Haçlılar, bu avantajları ile Dimaşk ile Mısır ve Arabistan arasındaki yollara hâkim olmuşlardı.⁴² Fakat Selâhaddîn, Mısır'a hâkim olduktan kısa bir süre sonra 566/1171'de burayı yaptırdığı portatif gemilerle ele geçirerek, şehri ve adayı zapt etmişti.⁴³

Bu bölge, Müslümanlar için sadece ticaret yolları açısından değil, aynı zamanda Asr-ı Saadet'ten izler taşıması açısından da büyük bir manevî önem arz ediyordu. Hz. Peygamber,

³³ William of Tyre, *A History of Deeds*, 2/499-500; Ernoul, *Ernoul Kroniği, Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Ahmet Deniz Altunbaş (İstanbul: Kronik Kitap, 2019), 57; Asbridge, *Haçlı Seferleri*, 312-314; W. B. Stevenson, *The Crusaders in The East* (Cambridge: Cambridge University Press, 1907), 224.

³⁴ Duggan, "Dirty Wars", 2/114. Arapça konuşmayı da muhtemelen Halep zindanında geçirdiği yaklaşık on altı yıllık sürede öğrenmiş olmalıdır.

³⁵ W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2000), 187.

³⁶ Duggan, "Dirty Wars", 2/114.

³⁷ Ebû Şâme, *Ravzateyn*, 3/134; Harold Lamb, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Haçlılar*, çev. Sinem Ceviz (İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, 2017), 86.

³⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 10/117'de Eyle denizi olarak kaydeder; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, 3/134; Asbridge, *Haçlı Seferleri*, 332.

³⁹ Ebû Şâme, *Ravzateyn*, 3/134; İbn Haldun, *İber*, 5/349; Carole Hillenbrand, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev. Nurettin Elhüseyni (İstanbul: Alfa Yayınları, 2015), 371.

⁴⁰ Ya'kût, *Mu'cem*, 4/151.

⁴¹ William of Tyre, *A History of Deeds*, 1/506; Fulcherius Carnotensis, *Fulcher of Chartres, A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, çev. F. Rita Ryan (Knoxville: University of Tennessee Press, 1969), 215.

⁴² Bk. Heyd, *Ticaret Tarihi*, 187; David Abulafia, "The Role of Trade in Muslim-Christian Contact during the Middle Ages", *The Arab Influence in Medieval Europe*, ed. Dionisius A. Agius and Richard Hitchcock (Reading, UK: Ithaca, 1994), 1-24.

⁴³ H. W. Gidden, "Ayla", *Encyclopedia of Islam* (Leiden: E. J. Brill, 1954), 1/783-84; Mustafa L. Bilge, "Akabe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/209-210.

Eyle rahibine gönderdiği mektuba müsbet cevap verilmesi üzerine kendilerine bir ahidnâme göndermişti.⁴⁴

1171 yılında ellerinden çıkan Eyle, Haçlılar için çok büyük bir önem arz ediyordu ve ilk hedefleri burası idi.⁴⁵ Renaud, buradan hareketle Mekke'ye giden tüccar gemilerini soymak ve Haremeyn'i tehdit etmek için harekete geçmişti. Bu dizginlenmesi güç pervasız Haçlı lordu, Müslümanların kutsallarını ayaklar altına almak istiyor, zenginliklerini de yağmalamayı amaçlıyordu.⁴⁶ Onun gerçek hedefinin Mekke ile Medine olduğu söyleniyor, İslâm'ın kalbi olan Kâbe'yi yıkmayı hedeflediği konuşuluyordu.⁴⁷

Gemilerini siyaha boyatan bu acımasız ve pervasız Haçlı senyörü, ilk hedefi olarak Akabe Körfezi'nin üst ucunda bulunan Eyle Limanı'nı kuşatmıştı. Kısa sürede oluşturduğu donanmasını iki kola ayırmış, bir kısmı Müslümanların elindeki Eyle Kalesi'ne iki gemi ile⁴⁸ gelerek burasını muhasara altına alırken diğer gemiler ise daha iç bölgede yer alan Ayzâb tarafına giderek, sahil tarafında yağma ve talan yapmaya başlamıştı.⁴⁹

Hint Okyanusu bağlantılı Hicaz ve Yemen ticareti ile zengin Aden, Haçlıların iştahını kabartıyor, ele geçirecekleri değerli mallar, onların bu çılgınca arzularını daha da kamçılıyordu.⁵⁰ Renaud de Châtillon, Ayzab'ın dışarı ile bağlantısını kesmek üzere kendisi iki gemi ile burada kalmış⁵¹ diğer üç gemisi kimseye görünmeden Kızıldeniz'in güney sularına doğru yol almaya başlamıştı. Haçlılar, yaklaşık beş asırdır bir Müslüman gölü olan Kızıldeniz'in bir sahil köyünden diğerine giderek buralardan zengin ganimetler elde etmişlerdi. Pelerin ve zırhlar içinde, Müslüman hacıların karşısında beklenmedik bir şekilde çıkan bu acımasız şövalyeler, görenleri hayret ve dehşet içerisinde bırakmışlardı.⁵² Tam bir can pazarının yaşandığı bu hengâmede, sanki kıyamet kopmuş gibiydi.⁵³ Hacılar korku ile tepelere çekilirken⁵⁴ Franklar da köylerde ve hurma bahçelerinde kamp kurmuşlardı.⁵⁵ Haçlıların Hz. Peygamber'in na'şını çalmak niyetinde oldukları söyleniyor, herkes korku

⁴⁴ Muhammed Hamîdullah, *el-Vesâikü's-Siyâsiyye* (Beyrut: y. y., 1405/1985), 117.

⁴⁵ Ebû Şâme, *Ravzateyn*, 3/139.

⁴⁶ Ebû Şâme, *Ravzateyn*, 3/139; İbn Haldun, *İber*, 5/349; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 2/366; Amin Maalouf, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, çev. M. A. Kılıçbay (İstanbul: Telos Yayıncılık, 1997), 158.

⁴⁷ Lamb, *Selâhaddîn*, 86.

⁴⁸ Makrizî, *Sülûk*, 1/190; Duggan, "Dirty Wars", 2/114.

⁴⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 10/117; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, 3/138; İbn Haldun, *İber*, 5/349.

⁵⁰ Ebû Şâme, *Ravzateyn*, 3/139.

⁵¹ İbn Vâsıl, *Müferric*, 2/128; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 2/366.

⁵² İbn Haldun, *İber*, 5/349; Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980), 4/1042; Makrizî, *Sülûk*, 1/190; Asbridge, *Haçlı Seferleri*, 332.

⁵³ Ebû Şâme, *Ravzateyn*, 3/139.

⁵⁴ Ebû Şâme, *Ravzateyn*, 3/138.

⁵⁵ Makrizî, *Sülûk*, 1/190; Lamb, *Selâhaddîn*, 86.

içinde dualar ediyordu.⁵⁶ Dehşet içinde kalan Müslümanlar, bu yeni gelen zalimleri Ebrehe ve ordularına⁵⁷ benzetiyorlardı.⁵⁸

İki gemiyle ayrı hareket eden Renaud ve adamları, Mekke'nin karşısına çıkan büyük Nübye limanı Ayzab ve Kızıldeniz'in en canlı limanlarından Kûs'a⁵⁹ saldırarak burayı yıktılar. Burada demir atmış Aden ve Hindistan'dan gelen kıymetli mallarla yüklü ticaret gemilerini ele geçirdiler. Daha önce böyle korsan gemileri ve demirden zırhlara bürünmüş şövalyeler görmeyen halk büyük bir şaşkınlık içinde idi.⁶⁰ Sahile çıkan bir şövalye müfrezesi, Nil Vadisi'nden gelen zengin bir kervanı yağmaladı. Ardından da el-Havra ve Yenbû gibi Medine limanlarına geçerek gemileri ateşe verdiler. Bizzat Mekke limanlarından biri olan er-Ragıb'a kadar ilerleyerek zulümlerini daha da artırdılar.⁶¹ Hicaz ve Yemen sahilleri bu zulüm karşısında kan ağlıyordu.⁶²

İslâm âlemi bir kurtarıcı, bir kahraman bekliyordu; ancak Selâhaddîn bu sırada kuzey komşuları ile Halep civarında büyük bir mücadele içine girdiği ve yetişmesi asla mümkün olmadığı⁶³ için bir mucize gerekiyordu. O beklenen mucize ise Sultan'ın Mısır'daki amiralinden geldi. Renaud'un bu çılgınca girişimi karşısında Mısır'dan Selâhaddîn'in kardeşi el-Âdil'in emri ile bir donanma gönderildi ve donanmanın gemilerine de amiral Hüsameddin Lü'lü kumanda etmekteydi.⁶⁴

Hüsameddin Lü'lü kumandasındaki Mısır gemileri önce Eyle'deki Haçlıları bertaraf etti, daha sonra da Ayzab istikametindeki Haçlıların peşine düştü. Şimdi dehşet ve korkuya düçar olma sırası Haçlılara gelmişti. Mekke ve Medine'yi ele geçirerek, buradan Yemen'e gitmeyi hayal eden Haçlılar bir anda Mısırlıların eline düşmüş, Medine'ye bir günlük yürüyüş mesafesinde el-Cevzâ sahilinde⁶⁵ yakalanarak derdest edilmişlerdi.⁶⁶ Yakalananlardan bir kısmı hac mevsiminde kurban ibadetinin yerine getirildiği Mekke yakınlarındaki Mina'da⁶⁷

⁵⁶ İbn Vâsıl, *Müferric*, 2/128; Makrizî, *Sülûk*, 1/190; Asbridge, *Haçlı Seferleri*, 333.

⁵⁷ Bk. Fil Suresi, 105/1-5; Mustafa Çağrıncı, "Fil Sûresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1996), 13/69-70; Muhammed Hamidullah, *Le Saint Coran* (Paris: Le Club Français du Livre, 1989), 601; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1991), 11/95-100.

⁵⁸ Ebû Şâme, *Ravzateyn*, 3/139.

⁵⁹ Ya'kût, *Mu'cem*, 4/388.

⁶⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 10/117.

⁶¹ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 2/367. *Mu'cem*'de er-Râgıb yerleşimine rastlayamamamız, burasının Cidde olmasının daha doğru olduğunu gösterir.

⁶² Ebû Şâme, *Ravzateyn*, 3/139.

⁶³ Bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 10/121.

⁶⁴ İsfahânî, *el-Berku's-Şâmî*, 5/69; Makrizî, *Sülûk*, 1/190; İbn Vâsıl, *Müferric*, 2/128; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 21/285.

⁶⁵ Yâkût, *Mu'cem*, 5/145.

⁶⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 10/117-118; Makrizî, *Sülûk*, 1/190.

⁶⁷ Yâkût, *Mu'cem*, 5/116.

boğazlanarak cezalandırılmış, diğerleri Mısır'a götürülerek burada infaz edilmişlerdi.⁶⁸ Renaud ise kaçarak canını zor kurtarmış, yapacağı yeni hainliklerin planlaması için yeniden Kerek'e sığınmıştı.⁶⁹

Yakalanan Haçlıları Selâhaddîn'in o dillere destan merhameti de kurtaramamış, işledikleri cürmün büyüklüğünden dolayı cezaları da sıra dışı olmuştu. Ana kaynaklarımız ve Haçlı seferlerini anlatan Batılı yazarlar, bu cezalandırma şekli ve infazın gerçekleştirildiği yerler hususunda hem fikirdir. Esir alınan 170 kişi hariç, baskına katılan tüm şövalyeler öldürülmüştü. İki esir ibret-i âlem için Mekke'de hacıların ibadet yeri olan Mina'da kalabalığın karşısında öldürülmek üzere gönderilmiş, diğerleri zelil ve aşağılanmış bir şekilde Mısır'a götürülmüş ve burada Selâhaddîn'in emri ile idam edilmişlerdi.⁷⁰ Bu sırada yaptığı meşhur hac ziyareti için bölgede bulunan İbn Cübeyr, Mısır'da develerine ters binmiş bir halde, horlanarak dolaştırılan bu esirleri görmüş ve *er-Rihle* isimli eserinde onların hikâyesini kendi üslûbu ile anlatmıştır.⁷¹

Amirali Hüsameddin Lü'lü'nün bu başarısına rağmen Selâhaddîn, yapılan büyük cüreti affetmemiş ve canını zor kurtaran Kerek senyörü Renaud de Châtillon'dan intikam alacağına dair yemin etmişti.⁷² Nitekim bu andını da 1187'de kazandığı Hittîn Zaferi sonrası gerçekleştirecek ve esir ettiği Renaud'u diğer Haçlı soylularının önünde öldürecekti.⁷³ Bu ve benzeri risklerden dolayı Hint Okyanusu ticareti için önemli bir durak olan Yemen'de, bu olaydan sonra Selâhaddîn'in korsanlara karşı bu bölgeyi koruyan bir filo bulundurduğunu⁷⁴ ve Haçlıların da bir daha Kızıldeniz'e inmek gibi bir eyleme kalkışmayacaklarını⁷⁵ bu vesile ile hatırlatalım. Selâhaddîn'in amiralinin yaptığı büyük hizmet, İslâm âlemini kurtardığı badire ve kazandığı parlak zafer, kendisinden sonraki gelecek olanlara da ilham kaynağı olacak cinstendi. Onun bu başarısını, 1519-1524 arasında Kızıldeniz ağzına yerleşen ve Haremeyn'i

⁶⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 10/118.

⁶⁹ Makrizî, *Sülûk*, 1/190.

⁷⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 10/117-18; Ebû Şâme, 3/134; İbn Haldun, *İber*, 5/349; Hillenbrand, *Haçlı Seferleri*, 371.

⁷¹ İbn Cübeyr, *Endülü's'ten Kutsal Topraklara*, 34.

⁷² Paul M. Cobb, *Müslümanların Gözüyle Haçlı Seferleri*, çev. Ekin Duru (İstanbul: Say Yayınları, 2018), 271; Bernard Hamilton, "Reynald of Châtillon (d. 1187)", *Crusades an Ancylopedia*, ed. Alan V. Murray (California: Santa Barbara, 2006), 1027.

⁷³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 10/151-152; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, 3/284; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 7/193; İbn Vasil, *Müferricu'l-Kurûb*, 2/190; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ahmed Abdülvehhâb Fetih (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1413/1992), 12/344; İsfahânî, *el-Berku's-Şâmî*, 53; Mike Paine, *Haçlı Seferleri*, çev. Cumhuriyet Atay (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2011), 59; P. M. Holt, *Haçlı Devletleri ve Komşuları*, çev. Tanju Akad (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007), 93.

⁷⁴ Ramazan Şeşen, *Selâhaddîn Eyyübî ve Devlet* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1987), 255.

⁷⁵ Dionisius A. Agius-Alan V. Murray, "Red Sea", *Crusades an Ancylopedia*, ed. Alan V. Murray (California: Santa Barbara, 2006), 1021-1023. Geniş bilgi için bk. G. R. Tibbetts, *Arab Navigation in the Indian Ocean before the Coming of the Portuguese* (London: Royal Asiatic Society, 1971).

tehdit eden Portekiz Haçlılarını buradan uzaklaştırması ile hafızalarda yer edinen Osmanlı amiralî Selman Reis'in çabalarına⁷⁶ ilham kaynağı olarak nitelendirebiliriz.

3. Kudüs'ün Fethi ve Akkâ Müdafaasındaki Rolü

Renaud de Châtillon'un Kızıldeniz baskınının ve Hüsameddin Lü'lü'nün kazandığı zaferin üzerinden yaklaşık dört yıl geçmişti. Bu sırada tarihler 1187'yi gösteriyordu ve dünya tarihi hiç unutulmayacak bir dizi olaya şahitlik ediyordu. Suriye'de ve el-Cezîre'de tam manası ile İslâm birliğini sağlayan Selâhaddîn, önce Haçlı ordusunu Hittîn'de kesin bir mağlubiyete uğratmış, ardından da Kudüs'ü ele geçirmişti.⁷⁷ Selâhaddîn, bu süreçte Kudüs'ün fethini kolaylaştırmak ve Haçlıların denizden ikmal ve yardım almalarını engellemek için, Mısır donanmasını devreye sokup deniz üstünlüğünü de sağlamıştı. Donanmanın başındaki Hüsâmeddin Lü'lü,engin tecrübe ve birikimi ile Haçlıların yolunu kesmiş, yolcu gemilerini yağmalamış, savaş gemilerine el koyarak Kudüs'teki Haçlıların ikmal yollarını kapatmıştı.⁷⁸

Bu sırada Avrupa ticareti için oldukça önemli ve kârlı sahil şeridindeki Levant bölgesinin de elden çıkması Batı'daki dehşeti daha da artırmış ve yeni bir Haçlı seferi çağrısı yapılmış, Haçlı kalabalıkları Suriye ve Filistin sahillerine doğru akmaya başlamışlardı.⁷⁹ Bundan sonra da sahilden kendilerine ellerinde kalan Sûr (Tyre) şehri dışında başka bir dayanak elde etmeye çalışan Haçlılar, Selâhaddîn'in 1187'de yeni ele geçirdiği Akkâ'yı⁸⁰ Nisan 1189-Ağustos 1191 arasında gerçekleşecek olan denizden ve karadan muhasara altına almışlardı.⁸¹

Yaklaşık olarak iki yıl devam edecek olan bu zorlu mücadele de Selâhaddîn'in Hüsameddin Lü'lü gibi denizcilere olan ihtiyacını elzem kılmıştı. Denizde de tüm şiddeti ile devam eden bu savaş esnasında, Haçlıların deniz gücünün oldukça kuvvetli olması,

⁷⁶ Bk. İbn İyâs, *Bedâiü'z-Zühûr fî Vekâyiü'd-Duhûr, Yavuzun Mısır Fethi ve Mısırda Osmanlı İdaresi*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2018), 108; Salih Özbaran, *The Ottoman Response to European Expansion: Studies on Ottoman-Portuguese Relations in the Indian Ocean and Ottoman Administration in the Arab Lands During the Sixteenth Century* (İstanbul: The Isis Press, 1994), 99-109.

⁷⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 10/146 vd.; Safedî, *Nüzhëtü'l-Mâlik ve'l-Mülûk fî Muhtasarı Sîreti men vellâ Mısır ve'l-Mülûk*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmurî (Beirut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1424/2003), 1/130 vd.; Ernoul, *Kronik*, 131 vd.; Lane Pool, *Saladin*, 197 vd.; David Nicolle, *Hattin 1187, Saladin's Greatest Victory* (Oxford: Osprey, 1993), 18 vd.

⁷⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 10/155.

⁷⁹ Benjamin Z. Kedar, *The Franks in the Levant, 11th to 14th Centuries* (Aldershot, UK: Variorum, 1993), 48 vd.; Benjamin Z. Kedar, "Latins and Oriental Christians in the Frankish Levant, 1099-1291", *Sharing the Sacred: Religious Contacts and Conflicts in the Holy Land, First-Fifteenth Centuries CE*, ed. Arieh Kofsky-Guy G. Stroumsa (Jerusalem: Yad Izhak Ben Zvi Institute, 1998), 209-222; David Jacoby, "The Trade of Crusader Acre in the Levantine Context: An Overview", *Archivio Storico del Sannio*, 3 (1998), 103-120.

⁸⁰ Haçlıların nazarında bu kuşatma ile ilgili bk. Cuma Karan, Ufuk Sarı, "III. Haçlı Seferi'nde Alman Komutan Kont "III. Ludwig von Thürigen" ve Bu Konuda Yazılmış Eski Manzum Almanca Bir Vekâyi'nâme", *Selâhaddîn Eyyûbî ve Dönemi*, ed. Abdulhalim Oflaz (İstanbul: Hiper Yayınları, 2019), 642-657.

⁸¹ Lane Pool, *Saladin*, 251 vd.; Benjamin Z. Kedar, "A Western Survey of Saladin's Forces at the Siege of Acre", Montjoie: Studies in Crusade History in Honour of Hans Eberhard Mayer, ed. Benjamin Z. Kedar, Jonathan Riley-Smith, and Rudolf Hiestand (Aldershot, UK: Variorum, 1997), 112-122. Geniş bilgi için bk. Randall Rogers, *Latin Siege Warfare in the Twelfth Century* (Oxford: Clarendon, 1992).

Müslümanların şehre erzak ve malzeme sokmalarını da zorlaştırıyordu. Selâhaddîn'in Fatimîlerden devraldığı gemicilik ve donanma tecrübeleri ve Hüsameddin Lü'lü gibi amiralleri Müslümanların bazı durumlarda Haçlılara galebe çalabilmelerini sağlıyordu. Akkâ muhasarasının en şiddetli anında kaledekiler Selâhaddîn'e haber göndererek erzaklarının kalmadığını söyleyip imdat istemişlerdi. Sultan derhal Mısır'dan erzak gönderilmesini emretti. Bir müddet sonra tecrübeli denizci Hüsameddin Lü'lü, üç gemilik erzak ile Akkâ önlerinde görüldü. Ancak limandaki haçlı gemilerinin hattını yarıp da müdafilere erzak ulaştırmak pek de kolay değildi. Müslüman gemilerinin lehine esen rüzgâra, Hâcip Lü'lü'nün tecrübesi de eklenince Mısır gemileri Haçlı gemilerini yararak şehre girmeye muvaffak oldular. Bununla da yetinmeyen Mısır filosu, diğer Haçlı gemilerini de yakarak başarısını taçlandırdı.⁸² Bu olayla ilgili İbnü'l-Esir'de farklı detaylara rastlıyoruz. Onun anlatımına göre 26 Kasım 1189'da el-Âdil komutasındaki Mısır ordusunun gelişi Müslümanları rahatlatarak onlara büyük moral verdi. el-Âdil'in beraberinde getirdiği muhasara ve harp aletleri de onlar için bir kurtarıcı olmuştu. Hemen ardından gelen Hüsâmeddin Lü'lü komutasındaki Mısır donanması⁸³ sayesinde Haçlıların deniz üstünlüğü kırıldı ve büyük bir Frenk şilebinden pek çok ganimet alınarak bunlar Akkâ'ya nakledildi.⁸⁴

Bu olaydan sonra da Hüsameddin Lü'lü'nün zor şartlar altında şehre erzak ve malzeme sağlama faaliyetleri devam etti. Akkâ müdafaasının daha sonraki safhasında yeniden erzak sıkıntısı çeken ve Haçlı donanmasının ablukası altında zor günler geçiren müdafiler, Hüsameddin Lü'lü'nün 50 parçalık donanma ile Mısır'dan gelmesini büyük bir sevinç içinde karşılamışlardı. Bu önemli deniz desteğinden sonra da Haçlılara bir taarruz yapılarak onlardan pek çok kişi öldürüldüğü gibi oldukça yüklü ganimetlere de el konulmuştu. Bu sırada Selâhaddîn'in amirali şecaat ve cesareti ile ön plana çıkmıştı.⁸⁵ Selâhaddîn'in kâtibi ve muahhar kaynaklar, Lü'lü'den Haçlıların dahi çekindiğini ve onun şecaatini iyi bildiklerini naklederek Selâhaddîn'in amiralini methederler.⁸⁶

Akkâ müdafaasında donanma kumandanı olarak karşımıza çıkan Hüsameddin Lü'lü, Selâhaddîn sonrası kara savaşlarında da mühim rol oynayacaktı. Hz. İsa'nın üç havârisinin gözüne beyazlar içinde görünerek ruhaniyete intikal ettiğine inanılan Tabor Dağı'nda dahi

⁸² İbn Şeddâd, *en-Nevâdiru's-Sultâniyye*, 206.

⁸³ Donanmasından elli kalyonun denize indirilmesi hakkında bk. M. Cameron Lyons & D.E.P. Jackson, *Selahaddin Kutsal Savaşın Politikaları*, çev. Zehra Savan (İstanbul: Pınar Yayınları, 2006), 372.

⁸⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 10/188-189. Bu rivayet yaklaşık aynı ifadelerle Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, 3/77'de de verilir.

⁸⁵ İbn Vâsıl, *Müferric*, 2/305; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28/420.

⁸⁶ İmâdüddin Kâtib el-İsfahanî, *el-Fethu'l-Kussî fî Fethi'l-Kudsî, Hurûbu Selâhaddîn ve Fethu'l-Beytilmakdis*, (b. y., Dâru'l-manâr 2004), 1/184; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, 3/77.

Lü'lü'ye ait hatıralarla karşılaşyoruz. Bir vakitler Norman Tancred'in de 1100 senesinde senyörlük yaptığı Haçlılara ait Galilea bölgesinde yer alan bu dağdaki bir kitabede, burasının el-Melikü'l-Âdil (1200-1218) adına Hüsameddin Lü'lü tarafından ele geçirildiği yazar.⁸⁷

Vefat tarihini kaynaklarımızdan tespit edemediğimiz bu büyük denizci ve kumandan, yukarıdaki olay da göz önüne alındığında XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde hayata veda etmiş olmalıdır. Hüsameddin Lü'lü ne zaman ölürse ölsün, yaptığı işlerle kendisini ebedî kılmış ve Haremeyn'in Haçlı tehdidinden kurtarılmasından Kudüs'ün yeniden ele geçirilmesine, Akkâ'daki müdafilerin derin bir nefes alıp açlıktan kurtarılmasına kadar bir dizi unutulmayacak hizmetle Müslümanların gönlünde taht kurmuştu.

Sonuç

1098-1291 yılları arasında Yakın Doğu'da devam eden Haçlı seferleri, büyük liderler, âlimler ve kumandanları da tarih sahnesine çıkarmıştır. Bu liderler içinde Suriye, Mısır ve el-Cezîre'yi birleştirip 1187'de Kudüs'ü Haçlılardan geri alan Selâhaddîn Eyyûbî'nin müstesnâ bir yeri vardır. Onun bu başarısında, kendisine destek olan kumandanları, bürokratları da bu zaferlere büyük katkı sağlamışlardır. Selâhaddîn, 1171'de Mısır'a tam manası ile hâkim olunca Fatimîlerin hizmetindeki Kadı Fâdil, Şemsülhilâfe ve Şemsülhavass gibi deneyimli ve sadık kimseleri kendi hizmetine almıştır. Hizmetine aldığı kişilerden birisi de Hüsameddin Lü'lü isimli hâciplik ve donanma hizmetinde bulunmuş bir Ermeni mühtedir.

Bundan sonra Selâhaddîn'in denizlerde gözü kulağı olan Hüsameddin Lü'lü, Eyyûbî Devleti'ne yaptığı yararlı hizmetler yanında İslâm dünyasını da önemli bir badireden kurtarmıştır. Selâhaddîn'in kuzey komşuları ile meşgul olduğu bir sırada Kızıldeniz'e portatif gemilerle inerek buradaki hacı ve tüccar gemilerini yağmalayan Haçlılar, aynı zamanda Mekke'yi işgal edip Medine'deki Hz. Peygamber'in na'sını da kaçırmayı hedeflemişlerdir. Selâhaddîn'in emri ile Mısır'dan donanması ile gelerek Haçlıları cezalandıran Hüsameddin Lü'lü, İslâm dünyasını da büyük bir tehditte kurtarmıştı. Onun kazandığı büyük zafer ve Haçlıları şiddetle cezalandırmasından dolayı da bir daha Franklar Kızıldeniz'e inmeye cesaret edememişlerdir.

Hüsameddin Lü'lü bu başarısından sonra Selâhaddîn'in hizmetinde olmaya devam etmiş, 1187'de Kudüs'ün fethi esnasında da Haçlıların denizden destek almalarının önüne geçerek şehrin fethini kolaylaştırmıştır. Bundan bir müddet sonra başlayan ve seferlerin en uzununu olan Üçüncü Haçlı Seferi esnasında Hüsameddin Lü'lü yine önemli roller oynamış ve

⁸⁷ Kate Raphael, *Muslim Fortresses in the Levant: Between Crusaders and Mongols* (London: Routledge, 2011), 20-24.

Akkâ müdafaası esnasında şehrin erzak ve malzeme ihtiyacını karşıladığı gibi, oldukça kalabalık Haçlı donanmasına karşı da başarılar kazanmıştır. Selâhaddîn'in 1193'teki vefatından sonra da onun kardeşi el-Melikü'l-Âdil'e hizmet etmeye devam eden Hüsameddin Lü'lü, yaptığı yararlı hizmetlerle ismini ölümsüzleştirmiş, hayırla yâd edilmiştir.

Kaynakça / References

- Abu'l-Farac, Gregory. *Abu'l-Farac Târihi*. çev. Ö. Rıza Doğrul. Ankara: TTK Yayınları, 1950.
- Abulafia, David. "The Role of Trade in Muslim-Christian Contact during the Middle Ages". *The Arab Influence in Medieval Europe*. 1-24. ed. Dionisius A. Agius and Richard Hitchcock. Reading, UK: Ithaca, 1994.
- Agius, Dionisius A. – Murray, Alan V. "Red Sea". *Crusades an Ancylopedia*. 1021-1023. ed. Alan V. Murray. California: Santa Barbara, 2006.
- Albert of Aachen. *Historia Ierosolimitane, History of the Journey to Jerusalem*. çev. Susan B. Edgington. Oxford: Clarendon Press, 2007.
- Asbridge, Thomas. *Haçlı Seferleri*. çev. Ekin Duru. İstanbul: Say Yayınları, 2014.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1991.
- Ayaz, Fatih Yahya. *Türk Memlûkler Döneminde Saray Ağalığı Üstâdârlık (1250-1382)*. İstanbul: MÜİF Yayınları, 2008.
- Azîmî. *Azîmî Tarihi*. çev. Ali Sevim. Ankara: TTK Yayınları, 2006.
- Bilge, Mustafa L. "Akabe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/209-210. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Cahen, Claude. *La Syrie du Nord a l'Epoque des Croisades et la Principaute Franque d'Antioche*. Paris: Geuthner, 1940.
- Champdor, Albert. *Saladin - Le plus pur Heros de l'Islam*. Paris: Editions Albin Michel, 1956.
- Cobb, Paul M. *Müslümanların Gözüyle Haçlı Seferleri*. çev. Ekin Duru. İstanbul: Say Yayınları, 2018.
- Çağrııcı, Mustafa. "Fil Sûresi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/69-70. İstanbul: TDV yayınları, 1996.
- Dante. *İlâhi Komedyâ: Cehennem, Araf, Cennet*. çev. Feridun Timur. Ankara: Maarif Vekâleti, 1955.
- Duggan, T. M. P. "Dirty Wars, The World is a Battlefield". *Journal of Book Notices, Reviews and Translations*. 2/107-132. ed. J. Scahill. London: Libri, 2016.
- Ebû Şâme. *er-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn*. thk. İbrahim ez-Zeybek. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997.
- Ebü'l-Fidâ. *el-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer*. Kahire: Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Mısriyye, ts.
- Ernoul. *Ernoul Kroniği, Haçlı Seferleri Tarihi*. çev. Ahmet Deniz Altunbaş. İstanbul: Kronik Kitap, 2019.

- Fulcherius Carnotensis. *Fulcher of Chartres, A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*. çev. F. Rita Ryan. Knoxville: University of Tennessee Press, 1969.
- Gehman, Henry S. "Maimonides and Islam". *The Moslem World*, 25/4 (1935), 375-386.
- Gibb, Hamilton A. R. *The Life of Saladin*. London: Oxford University Press, 1973.
- Gidden, H. W. "Ayla", *Encyclopedia of Islam*. 1/783-784. Leiden: E. J. Brill, 1954.
- Hamîdullah, Muhammed. *el-Vesâikü's-Siyâsiyye*. Beyrut: y. y., 1405/1985.
- Hamidullah, Muhammed. *Le Saint Coran*. Paris: Le Club Français du Livre, 1989.
- Hamilton, Bernard. "Reynald of Châtillon (d. 1187)". *Crusades an Ancylopedia*. 1027. ed. Alan V. Murray. California: Santa Barbara, 2006.
- Heyd, W. *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. çev. Enver Ziya Karal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2000.
- Hillenbrand, Carole. "The Imprisonment of Reynald of Châtillon". *Texts, Documents and Artefacts: Islamic Studies in Honour of D. S. Richards*. 79-101. ed. Chase F. Robinson. Leiden: E. J. Brill, 2003.
- Hillenbrand, Carole. *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*. çev. Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Alfa Yayınları, 2015.
- Hitti, Philip K. *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.
- Holt, P. M. *Haçlı Devletleri ve Komşuları*. çev. Tanju Akad. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.
- Isfahânî, İmâdüddin Kâtib, *Berku's-Şâmî*. thk. Fâlih Hüseyin. Amman: Müessesetü Abdülhamid Şevmân, 1987.
- Isfahanî, İmâdüddin Kâtib. *el-Fethu'l-Kussi fî Fethi'l-Kudsî, Hurûbu Selâhaddîn ve Fethu'l-Beytilmakdis*. b. y., Dâru'l-manâr 2004.
- İbn Cübeyr. *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*. çev. İsmail Güler. İstanbul: Selenge Yayınları, 2003.
- İbn Dokmak. *Nüzhetü'l-Enâm fî Târihi'l-İslâm*. thk. Dr. Semîr Tabbâre. Beyrut: y. y, 1999.
- İbn Ebî Usaybia. *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etîbbâ*. thk. Nizâr Rızâ. Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-Hayât, 1965.
- İbn Haldun. *Kitâbü'l-İber ve Dîvânu Mübtede' ve'l-Haber fî Tarîhi'l-Arab ve'l-Berber ve Âsirihim min Zevî's-Şe'ni'l-Ekber*. thk. Halil Şahâde. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1985.
- İbn Hallikân. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sadr, 1900-1904.

- İbn İyâs. *Bedâiü'z-Zühûr fî Vekâiyü'd-Duhûr, Yavuzun Mısırı Fethi ve Mısırda Osmanlı İdaresi*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2018.
- İbn Kesir. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. Ahmed Abdülvehhâb Fetîh. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1413/1992.
- İbn Nukta. *et-Tağyîd li-Ma'rifeti Ruvâti's-Sünen ve'l-Esânîd*. nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût. Beyrut: y. y., 1408/1988.
- İbn Şeddâd. *el-A'lâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*. b. y., y. y., ts.
- İbn Şeddâd. *en-Nevâdiru's-Sultâniyye fî Mehâsini'l-Yûsufiyye*. thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl. Kahire: Müessesetü'l-Hendâvî, 1994.
- İbn Tağrîberdî. *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûk Mısır ve'l-Kahire*. nşr: M. Hüseyin Şemseddin. Beyrut: Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1992.
- İbn Vâsıl. *Müferricü'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*. thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl vd. Kahire: el-Matbaatu'l-Emîriyye, 1377/1957.
- İbnü'l-Adîm. *Zübdetü'l-Haleb fî Târîhi Haleb*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996.
- İbnü'l-Adîm. *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*. thk. Süheyl Zekkâr. by: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbnü'l-Esir. *el-Kâmil fî't-Tarih*. tsh. Muhammed Yusuf ed-Dekkâk. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987.
- İbnü'l-Kalânîsî. *Şam Tarihine Zeyl, I. Ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*. çev. Onur Özatağ. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Jacoby, David. "The Trade of Crusader Acre in the Levantine Context: An Overview". *Archivio Storico del Sannio*, 3 (1998), 103-120.
- Kalkaşendî. *Subhu'l-A'şâ fî Sinaâti'l-İnşâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Karakuş, Nadir. *Nureddin Zengî*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2021.
- Karan, Cuma& Sarı, Ufuk. "III. Haçlı Seferi'nde Alman Komutan Kont "III. Ludwig von Thürigen" ve Bu Konuda Yazılmış Eski Manzum Almanca Bir Vekâyi'nâme". *Selâhaddîn Eyyûbî ve Dönemi*. ed. Abdulhalim Oflaz. 642-657. İstanbul: Hiper Yayınları, 2019.
- Kedar, Benjamin Z. "A Western Survey of Saladin's Forces at the Siege of Acre". *Montjoie: Studies in Crusade History in Honour of Hans Eberhard Mayer*. 112-122. ed. Benjamin Z. Kedar, Jonathan Riley-Smith, and Rudolf Hiestand. Aldershot, UK: Variorum, 1997.
- Kedar, Benjamin Z. "Latins and Oriental Christians in the Frankish Levant, 1099-1291". *Sharing the Sacred: Religious Contacts and Conflicts in the Holy Land, First-Fifteenth*

- Centuries CE. 209-222.* ed. ArieH Kofsky-Guy G. Stroumsa. Jerusalem: Yad Izhak Ben Zvi Institute, 1998.
- Kedar, Benjamin Z. *The Franks in the Levant, 11th to 14th Centuries.* Aldershot, UK: Variorum, 1993.
- Lamb, Harold. *Selâhaddîn Eyyûbî ve Haçlılar.* çev. Sinem Ceviz. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2017.
- Lane-Pool, Stanley. *Saladin and the Fall of the Jerusalem.* London: Independently Published, 1898.
- Latin Dictionary.* Great Britain: Collins Clear Type Press, 1990.
- Lyons, M. Cameron& Jackson, D.E.P. *Selahaddin Kutsal Savaşın Politikaları.* çev. Zehra Savan. İstanbul: Pınar Yayınları, 2006.
- Maalouf, Amin. *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri.* çev. M. A. Kılıçbay. İstanbul: Telos Yayıncılık, 1997.
- Madden, Thomas F. *The Concise History the Crusades.* New York: Rowman & Littlefield, 2014.
- Makrizî. *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitât ve'l-Asâr.* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye,1418.
- Makrizî. *es-Sülûk li Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk.* thk. Muhammed Abdülkadir Ata. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l- İlmiyye, 1418/1997.
- Makrizî. *İttiazu'l-Hunefâ bi Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyîn el-Hulefâ.* thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl. Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li Şuûni'l-İslâmiyye, ts.
- Man, John. *Saladin: The Life, the Legend and the Islamic Empire.* London: Corgi Books 2016.
- Nicholson, Robert L. *Tancred: A Study of His Career and Work in Their Relation to the First Crusade and the Establishment of the Latin States in Syria and Palestine.* Chicago: University of Chicago Press, 1940.
- Nicolle, David. *Hattin 1187, Saladin's Greatest Victory.* Oxford: Osprey, 1993.
- Ömerî, İbn Fazlullah. *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr.* nşr. Fuat Sezgin. Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1408/1988.
- Özbaran, Salih. *The Ottoman Response to European Expansion: Studies on Ottoman-Portuguese Relations in the Indian Ocean and Ottoman Administration in the Arab Lands During the Sixteenth Century.* İstanbul: The Isis Press, 1994.
- Paine, Mike. *Haçlı Seferleri.* çev. Cumhur Atay. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2011.
- Raphael, Kate. *Muslim Fortresses in the Levant: Between Crusaders and Mongols.* London: Routledge, 2011.
- Rogers, Randall. *Latin Siege Warfare in the Twelfth Century.* Oxford: Clarendon, 1992.

- Runciman, Steven. *Haçlı Seferleri Tarihi*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: TTK Basımevi, 1986.
- Safedî. *Nüzhetü'l-Mâlik ve'l-Mülûk fî Muhtasarı Sîreti men vellâ Mısır ve'l-Mülûk*. thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmurî. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1424/2003.
- Scott, Sir Walter. *The Talisman*. ed. J. B. Ellis. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2009.
- Sevim, Ali. *Suriye-Filistin Selçukluları Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 1989.
- Sevim, Ali. *Ünlü Selçuklu Kumandanları, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*. Ankara: TTK Yayınları, 1990.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî. *Mir'âtü'z-Zamân fî Tevârîhi'l-A'yân*. thk. Muhammed Berekât vd. Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013.
- Stevenson, W. B. *The Crusaders In The East*. Cambridge: Cambridge University Press, 1907.
- Şeşen, Ramazan. *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*. İstanbul: Çağ Yayınları, 1987.
- Tariq Ali. *The Book of Saladin*. London: Verso, 1998.
- Tibbetts, G. R. *Arab Navigation in the Indian Ocean before the Coming of the Portuguese*. London: Royal Asiatic Society, 1971.
- Ullmann, M. *Die Medizin in Islam*. Leiden: E. J. Brill, 1970.
- Urfalı Mateos. *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesî (952-1136) ve Papaz Grîgor'un Zeyli (1136-1162)*. çev. Hrant D. Andreasyan. Ankara: TTK Basımevi, 2000.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*. Ankara: TTK Yayınları, 1941.
- William of Tyre. *A History of Deeds Done Beyond the Sea*. çev. Emily Atwater Babcock-A. C. Krey. New York: Colombia Universty Press, 1943.
- Yâkût el-Hamevî. *Mu'cemü'l-Büldân*. thk. Ferîd Abdülazîz el-Cündî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990.
- Zehebî. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaûd. b. y., Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.